

ÖN-TÜR KURAMI ÇERÇEVESİNDE TÜRKÇEDE ANLAMSAL ULAMLARIN İNCELENMESİ

Seda GÖKMEN*
Özay ÖNAL**

Öz

Rosch'un **ön-tür kuramı**, uzun çağlar boyunca kabul görmüş olan Aristocu görüşe tepki olarak doğmuş bir **zihin tabanlı ulamlaştırma** kuramıdır. Rosch, Aristocu görüşün tersine, ulamın içi yapısının homojen olmadığını, bir **ön-tür (prototype)** ile birlikte iyi ve kötü üyelerden oluştuğunu iddia etmiştir. Kurama göre, ulam sınırları kesin değildir ve geçiş bölgeleri içerir ki bu ulamın daima yeni üyelere açık olduğu anlamına gelir. Ulamda **ön-tür** olarak da adlandırılan bir en tipik üye ve kademeli olarak ulamı temsil niteliği azalan çevresel üyeler vardır. **Ön-türler** bazı zihinsel ayrıcalıklara sahiptir; Birer zihinsel referans noktalarıdır. En kolay hatırlanabilen üyelerdir. **Ön-türler**, çocukların anadillerini edinirken ilk öğrendikleri kavramlaştırma düzeyi olan temel düzey kavramlardır aynı zamanda. Araştırmanın deneysel bölümünde yürütülen sormacada, çocuk, genç ve yetişkinlerden oluşan 210 denekten, 22 somut ve soyut ulam içeriği için 7 tipik üye yazmaları istenmiştir. Sonuçlar, çalışmanın örneklemini ile sınırlı olmakla birlikte, Türkçede anlamsal ulamların belirli **ön-türler** etrafında yapılandığını göstermiştir. Ancak, soyut ve somut ulamlar arasında eğilimler açısından bazı farklılıklar tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ruhbilim, Bilişsel anlambilim, Biliş, Ulamlaştırma, Ön-tür, Ulam, Temel düzey, Aile benzeşmesi

Abstract

Analysis of Semantic Categories in Turkish According to Prototype Theory

Rosch's **prototype theory** is a cognition-based categorization theory which was born as a reaction to Aristotelian view of categorization which has been acknowledged for centuries. Contrary to the Aristotelian view, Rosch claimed that internal structure of a category is not homogeneous, i.e. it has a prototype, good and bad members. Category boundaries are not clear cut and they have transition zones which means that the category is always open to new members. There are a typical member named as prototype in the center and other peripheral members ranking in a hierarchical order, steadily having less representative attributes. Prototypes have some privileges; they are the cognitive reference points, they are easily retrieved and they belong to the basic level category, which children learn first while acquiring their mother tongue. In the experimental part of the research, a group of 210 subjects formed by children, teenagers and adults have been asked for to write down seven typical examples under 22 concrete and abstract category names. The results, within the scope of the research, showed that, the semantic categories in Turkish are formed around prototypes. However, some differences between abstract and concrete categories have been detected.

Keywords: Psycholinguistics, Cognitive semantics, Cognition, Categorization, Prototype, Category, Basic level, Family resemblance

* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, Seda.Gokmen@ankara.edu.tr.

** Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilbilimi Bölümü.

I. Giriş

Kavramların anlam sınırları Aristo'dan beri kesin ve sonlu kabul edilmiş ve yakın bir zamana kadar bunun aksi pek de sorgulanmamıştır. 1970'lerin başlarında, psikolog Eleanor Rosch tarafından ortaya atılan *ön-tür kuramı* (prototype theory), kökleri Aristo'ya kadar giden hakim sınıflandırma anlayışına karşı yeni bir sav ile ortaya çıkmış ve ulam içinde *en iyi, iyi, vasat* ve *vasat altı* gibi belirli bir sıradizinsel (hiyerarşik) ilişki içinde sıralanan üyeler olabileceğini iddia etmiştir. Rosch'un ruhdilbilim alanındaki deneysel çalışmaları 20.yy'ın son çeyreğinde dikkate değer bir çıkış yakalayan bilişsel anlambilime (cognitive semantics) de büyük katkı sağlamıştır.

Rosch'un çalışmalarının ivmelendirmesiyle anlamsal ulamlar (semantic categories) ve algısal ulamlar (perceptual categories) üzerine pek çok dilde araştırmalar yapılmıştır. Aynı doğrultuda, Türkçede yapılmış bazı deneysel çalışmalar da bulunmaktadır (Çengelci 1996, Seferoğlu 1999, Gökmen 2010). Türkçenin bu çerçevedeki görünümünün ortaya çıkarılması ve evrensel resmin bir parçası olup olmadığının belirlenmesi önem taşımaktadır.

2. Konu ve Amaç

Bu deneysel çalışma kapsamında gerçekleştirilen sormacada, Türkçedeki anlamsal ulamlara dair aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır;

- 1) Türkçede somut ve soyut anlamsal ulamlar belirli *ön-tür*ler etrafında yapılanmakta mıdır?
- 2) *Ön-tür*ler yaş, cinsiyet gibi değişkenlere göre farklılık göstermekte midir?

Uygulanan sormacada, 70 ilköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencisi (13-15 yaş), 70 üniversite öğrencisi (19-24 yaş) ve 70 üniversite mezunu yetişkin (25-45 yaş) olmak üzere toplam 210 denekten faydalanılmıştır. Deneklere, 9 somut ve 11 soyut olmak üzere toplam 20 ulam içeren bir sormaca uygulanmıştır. Çocuk denekler, Ankara ili, Mamak ilçesinde bulunan ve Milli Eğitim Bakanlığına bağlı bir devlet okulu olan Çağdaş İlköğretim Okulundan seçilmişlerdir. Üniversite öğrencisi denekler, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi bünyesinde bulunan Dilbilim ve çeşitli filoloji bölümlerindedir. Yetişkin denekler ise bankacılık, maliye, hukuk, eğitim alanlarında farklı kurumlarda çalışan, üniversite mezunu deneklerdir.

Deneklerden, 20 anlamsal üst düzey ulamın her biri için, ulamı en iyi temsil ettiği düşünülen öğeden başlayarak 7 öğe sıralamaları istenmiştir. Deneklere, herhangi bir öğe listesi verilmemiş olup, hangi öğelerin ulamlara dahil edilebileceği konusunda tamamen serbest bırakılmışlardır. Sormacada kullanılan üst düzey ulamlar şunlardır: MEYVE, TATLI, MADEN, AĞAÇ, MOBİLYA, İÇECEK, GEOMETRİK ŞEKİL, TAKI, SİLAH, TAŞIT, MESLEK, DUYGU, KİŞİLİK, İHTİYAÇ, LÜKS, ÖVGÜ, YETENEK, SUÇ, SORUN, CEZA, SANAT, ÖDÜL.

Çocuklar için ve gençler-yetişkinler için olmak üzere iki farklı sormaca formu kullanılmıştır. Pedagojik gerekçelerle çocuk deneklerde SİLAH ve SANAT ulamlarının yerlerine TAŞIT ve CEZA ulamları kullanılmıştır. SİLAH ve SANAT ulamlarına genç ve yetişkin yaş gruplarında yer verilmiştir. Dolayısıyla, her bir formda 20 ulam kullanılmakla birlikte toplamda 22 ulam bulunmaktadır. Tüm yaş gruplarında erkek ve kadın denek sayısının eşit olması sağlanmıştır.

Doldurulan formların bilgisayar ortamına aktarılması Microsoft Office Excel programı ile gerçekleştirilmiş ve burada oluşturulan veri tabanı SPSS istatistik analiz programında yaş ve cinsiyet gruplarına göre analiz edilmiştir. Veri tabanı değerlendirilirken, bir ögenin sıklık değeri yüzde cinsinden belirlenmiş ancak bununla yetinilmeyip, denekler genelinde ortalama olarak kaçıncı sırada yazıldığına dair bir *sıra medyanı* oluşturulmuştur. Bunun sebebi, *ön-türün* veya *ön-türe* benzeyen tipik bir üyenin, ulam içi yapıda mümkün olduğunca üst sıralarda görünmesi gerekliliğidir. Sıklık değeri çok yüksek ancak çok alt sıralarda yazılmış (*sıra medyanı düşük*) bir ögenin *ön-türlüğü*nden bahsedebilmek zordur.

3. Kuramsal Çerçeve

3.1 Kavram

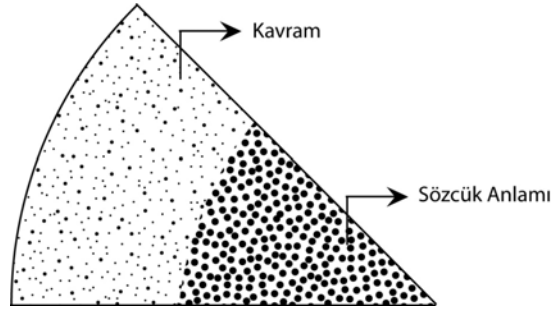
Akmajian ve diğ.(2001;234), varlıkların ait olduğu ulamların zihinsel temsilleri olarak tanımlar *kavramı* (concept) . Bu noktada, bilişsel anlambilimin *zihinsel varlık* (mental entity) anlayışının soyut-somut varlık ayrımı yapmadığını, zihne alınabilen ve belleğe kaydedilebilen *ses, tat, koku* gibi zihinsel varlıkların da birer *kavram* olabildiğini belirtmemiz gerekir. Cüceloğlu (2009:214) *kavramı*, “aralarında belirli özellikleri paylaşan bir grup nesne veya olaya verilen semboldür” şeklinde tanımlamaktadır. Buna göre *ağaç*, çok sayıda nesneyi temsil eder ve bu nesnelere toprağa kök salma, dik durma, gövdesi, dalları ve yaprakları olma gibi çok sayıda özelliği aralarında paylaşırlar. Gökmen (2005:154)’e göre ise *kavram*, insan zihninde anamlanan, farklı obje ve olguların değişebilen ortak özelliklerini temsil eden bilgi formu yapısıdır.

Kavram, zihin ve dil arasındaki ilişkinin en önemli unsurudur. Zihindeki kavramsal yapının oluşumu, aktarımı dilsel yapılar üzerinden gerçekleşmektedir. *Kavramlar*, sözcükler tarafından etiketlenmektedir. Diğer bir deyişle, dilsel yapılar kavramsal yapının taşıyıcılarıdır.

Kavramlaştırma (conceptualization) yeteneği, zihnin çevresindeki gerçek dünyaya ait varlıklardan (real world entity) benzer ya da birbiriyle ilişkide olanları aynı grup içinde toplayarak işlevsel ve basit bir organizasyon, yani *ulamlaştırma* (categorization) yapmasını mümkün kılar. Örneğin, binlerce ürünün dağınık bir biçimde bulunduğu bir hırdavat dükkanında aranan ürünlerin nerede, hangi rafta olduğunu bilememek büyük sorunlara neden olacaktır. Dolayısıyla, ürünlerin benzerlik durumlarına göre sınıflandırılması ve yerleştirilmesi *depolama* ve *kolay ulaşılabillirlik* adına çok önemlidir. İnsan zihni de kavramları bellekte depolarken bir tür sınıflandırma işlemi yaparak onları

belli başlıklar, yani kavramlar altında toplamaktadır. Bu, hem zihinsel *depolama/yerleştirme* (encoding) hem de *hatırlama/geri çağırma* (retrival) açısından önemli bir kolaylık sağlamaktadır.

Kavramlar zihinde *zihinsel imgeler* (mental representations) halinde depolanmaktadır. Ancak, bu imgelerin “görsel” olma zorunlulukları yoktur. Bu sayede, görsel olmayan *piyano sesi*, *limon tadı* gibi kavramlar da imgeler halinde depolanabilir. Bu halleriyle, *kavramların sözcüksel anlamdan* (lexical meaning) daha kapsamlı, hatta onu da içine alabilen bir nitelikte olduğunu belirtmek gerekir. Aitchison (2003:44)’dan uyarlanan Görsel 1’de, kavram ve sözcük anlamı arasındaki ilişki görselleştirilmiştir.

Görsel 1 - Kavram -sözcük anlamı arasındaki ilişki

Örneğin, “*köpek* sözcüğünün anlamı *köpek kavramıdır*” gibi bir tanım Saeed (2005:33)’e göre yetersiz bir tanımdır, çünkü *köpekin* sözcük anlamı, pek çok sözlükte “dört ayaklı, tüylü, kuyruklu, kolaylıkla evcilleştirilebilen bir hayvan” gibi bir tanımla verilmektedir. Oysa KÖPEK kavramı zihinde çok daha geniş bir içeriğe sahiptir ve en az *köpek tasması*, *kuduz*, *pire*, *köpek şampuanı*, *köpek kulübesi*, *veteriner* gibi unsurları da rahatlıkla içerebilir.

3.2 Aristocu Yaklaşım ve Ön-tür Kuramı

Ulamaştırmaya dair **Aristocu yaklaşım**, *gerekli ve yeterli şartlar modeli* (necessary and sufficient conditions) etrafında şekillenir. Bu yaklaşım uyarınca, bir ulamı tarif eden bir “şartlar öbeği” mevcuttur. Ulamın üyesi olabilmek için bu şartların her birine uymak gerekli ve yeterlidir.

Löbner (2002:175)’e göre bu katı ulamaştırma yaklaşımının temelleri şöyledir; “Her bir şart kesinlikle gereklidir. Şartlar iki seçenek temelli (binary) şartlardır. Ulam üyeliği ya vardır ya da yoktur, yani iki seçenek mevcuttur. Ulamlar net sınırlara sahiptir. Ulamın her üyesi eşit statüdedir; iyi, kötü ya da vasat üye yoktur.”

Rosch, katı Aristocu sınıflandırma yaklaşımının tam tersine, insan zihninin ulamaştırma konusunda son derece esnek olabildiğini savunmuş ve aralarında sıradizinsel ilişki olan pek çok ögenin aynı ulam altında görünebileceğini iddia etmiştir. Her ulamın içinde daha öne çıkan ve merkezde ya da

merkeze yakın görünen ögeler olduğu gibi, merkezden uzak, temsil yeteneği düşük ögeler de bulunabilmektedir. Bu durum, ulam altındaki ögeler arasında sıradizinsel bir ilişki oluşturmaktadır. En merkezdeki ögenin bir *ön-tür* olarak ulamın en iyi temsilcisi olduğu düşünülmektedir.

İlk çalışmalarında (Heider 1971, Heider 1972, Rosch 1973) algısal (perceptual) ulamlar üzerine çalışan Rosch, temel renk adlarını (basic color terms) incelemiş ve renk ulamlarının *ön-tür*lerinin olup olmadığını sorgulamıştır. Bu çalışmalarda, çocuk ve yetişkin deneklere ana renkler ve bu renklerin çeşitli tonları gösterilmiş ve hangi tonun, sözgelimi kırmızıyı, maviyi, yeşili en iyi temsil ettiği sorulmuştur. Deneklerin çoğunluğunun, aynı renk tonu üzerinde uzlaştığı görülmüştür. Rosch, rengi en iyi temsil eden bu tonu *foci* yani *odak renk* olarak adlandırmıştır. Rosch 1973'te yapılan renk çalışmasına ilaveten, içinde deforme edilmiş ve ideal dörtgenler bulunan geometrik şekil öbekleri arasından 'ideal kare' *en tipik* yani *ön-tür* olarak seçilmiştir. Bu araştırmanın dikkate değer diğer bir yanı da deneklerin hayatlarında hiç geometri dersi almamış olan Dani yerlileri ve Amerikalı 3-4 yaş grubu küçük çocuklardan oluşmasıdır. Rosch, algısal ulamların *ön-tür*lere sahip olduğunu ispatladıktan sonra bunun *varlıklar* için de geçerli olduğunu savunarak *anlamsal ulamlar* üzerine, yine 1973'teki çalışması kapsamında bir deney gerçekleştirmiştir. Rosch 1973, *kuş, meyve, araç, sebze, sporlar, alet, oyuncak, mobilya, silah* ve *giysi* gibi anlamsal ulamların anlam sınırlarının da incelendiği bir araştırmadır. Her bir ulam altında verilen seçeneklerin, bir ve yedi arasında bir sıralama ile, birinci sırada yer alan en tipikten, yedinci sırada yer alan en az tipige doğru sıralanmasını istenmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre, denekler, verilen ulamların en iyi ve en zayıf temsilcilerinin seçiminde hemfikirdirler. Örneğin KUŞ ulamında deneklerin ilk tercihleri *ardıç kuşu* olmuş ve bunu sırasıyla *güvercin, serçe, kanarya, baykuş, papağan, süliin, toukan, ördek, tavuskuşu, penguen* ve en sonda *devekuşu* izlemiştir. Yani KUŞ ulamının en iyi, en tipik temsilcisi, diğer bir deyişle *ön-türü ardıç kuşu*, en zayıf temsilcisi ise *devekuşudur*.

Ön-tür kuramına göre, bir ulamın üyeleri arasında, ulamın şartlarını yerine getirme konusunda farklılıklar olabilir. Her bir üye, ulamın farklı sayıdaki gereklerini karşılayabilmektedir. Örneğin KUŞ ulamı için *ulam kapsayıcı özellikler* olarak *bütün kuşların bir gagaya sahip olması* ve *yumurtlaması* vazgeçilmezdir.. Ancak çok temel bir özellik gibi görünen *uçabilme* yetisine sahip olmayan kuşlar da vardır. Ancak, şöyle ya da böyle tüm üyeleri birbirine bağlayan bir özellikler zincirinden bahsedilebilir. Bu zincir *aile benzeşmesi* (family resemblance) olarak tanımlanır ve AB BC CD DE ... örüntüsüyle ifade edilir (Ungerer ve Schmid: 2006:29). Aile benzeşmesi fikri ilk defa 1958 yılında dil felsefecisi Wittgenstein tarafından ünlü *oyun* örneği ile ortaya atılmıştır. Wittgenstein, *satranç, poker, tavla, yakalamaca, ip atlama* gibi *oyun* olarak adlandırılan fakat özellikleri birbirinden son derece farklı yüzlerce aktivitenin ortak noktalarının ne olduğunu sorgulamış ve bazı oyunların diğer bazılarıyla, onların da başka oyunlarla bir takım özellikleri paylaştığını ileri sürmüştür (Löbner, 2002:177).

Kavramların sırasıyla *alt*, *temel* ve *üst düzey* (*superordinate*, *basic level* ve *subordinate*) olmak üzere üç farklı *ulamlaştırma düzeyi* bulunmaktadır. Örneğin GİYSİ bir *üst düzey ulamı* olarak AYAKKABI *temel düzey ulamını* ve *spor ayakkabısı*, *çizme*, *bot*, *iskarpin*, *sandalet*, *terlik* gibi *alt düzey ulamları* içermektedir.

Üst düzey ulamların belirgin özelliği kapsayıcı olmalarıdır. Kendilerine ait karakteristik şekilleri yoktur. Dolayısıyla, bir *hayvan*, *giysi*, *taşıt* resmi çizmemiz gerektiğinde mecburen bu üst düzey altındaki bir *temel düzey ulamdan* yararlanmak zorunda kalırız; örneğin sırasıyla bir *köpek*, *gömlek*, *otomobil* çizebiliriz.

Temel düzey ulamları ise ulam üyelerinin benzer olarak algılandığı ortalama bir şekle sahiptirler. Bu özellikleriyle trafik, ikaz ve bilgilendirme levhalarında çokça kullanılırlar. Biçimbilimsel olarak tek heceli olmaları ve tek birimden oluşmaları evrensel niteliktedir. Bu düzey, aynı zamanda en hızlı tanınan düzeydir. Örneğin *sandalye*, *sallanan sandalyeden* çok daha hızlı ve kolay hatırlanabilir. Çocukların ilk öğrendikleri kavramlar ve bir dilin söz varlığına ilk giren sözcükler *temel düzey ulamları*dırlar. Akmajian ve diğ. (2001:445)'ne göre *temel düzey ulamları* zihinsel referans noktalarıdır. Örneğin, *elips çembere* benzetilebilir, ama *çember elipse* benzetilmez. *Temel düzey ulamlar*, bir başlık hakkında en az çaba ile en fazla bilginin taşındığı ulamlardır ve bu da zihinsel ihtiyaçlarımız için neden çok uygun bir düzey olduklarını açıklamaktadır (Ungerer ve Schmid: 2006:71).

Alt düzey ulamlar ise temel düzeye göre çok daha fazla ayrıntı ifade etmektedirler. Örneğin *temel düzey UÇAK*'a karşılık, alt düzey *deniz uçağı* gibi. Tek heceli ve tek sözcükbirimden oluşan *temel düzey ulamlara* karşılık, *alt düzey ulamların*, *makineli tüfek*, *Amasya elması* gibi genellikle iki sözcüklü tamlamalardan oluşmaları da tüm dillerde görülen, yaygın bir özelliktir.

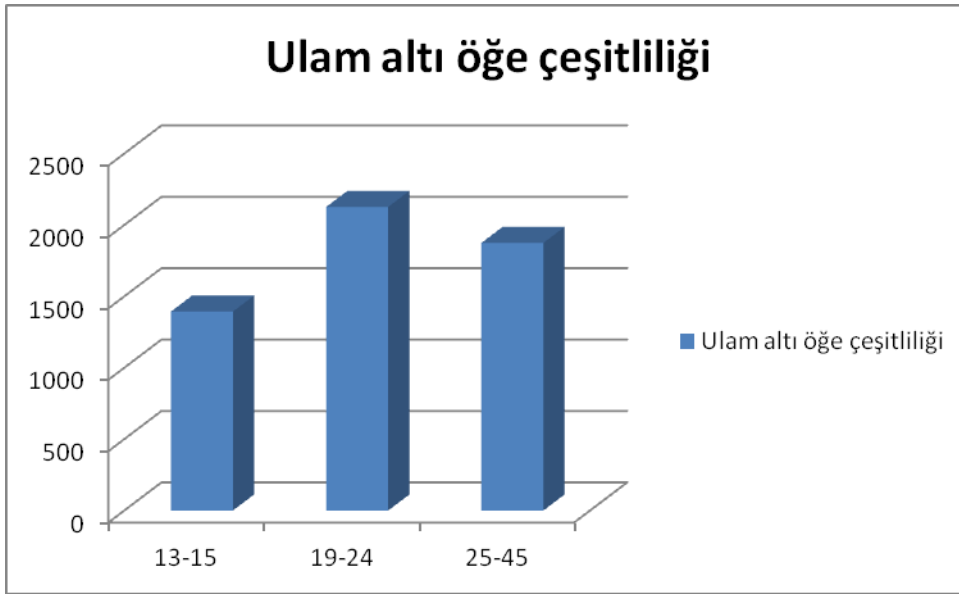
4. Uygulama, Bulgular ve Genel Değerlendirme

Araştırma kapsamında uygulanan sormacanın bulguları, araştırmanın örneklemini çerçevesinde Türkçede somut ve soyut üst düzey anlamsal ulamların belli *ön-türler* etrafında odaklandıklarını ispatlamaktadır (bkz.Tablo1). Somut anlamsal ulamların net, belirgin *ön-türlere* sahip oldukları rahatlıkla söylenebilir. Soyut ulamların ise kullanım sıklıkları düşük, zayıf *ön-türler* etrafında yapılandıkları görülmektedir. Bazı soyut ulamlar bu anlamda somut ulamlar gibi güçlü *ön-türlere* sahiptirler (örneğin SUÇ, CEZA, SANAT). Bu tip soyut ulamların alt türlerinin tanımlı ve net olarak adlandırılmış ulamlar olduğu görülmektedir. Örneğin, hukuk alanında suç tiplerinin *cinayet*, *hırsızlık* biçiminde tanımlanmış olması gibi. Ancak genel olarak soyut ulamların belirgin, güçlü *ön-türlere* sahip oldukları söylenemez.

Somit ulamlar ile soyut ulamlar arasındaki en önemli fark, somut ulamlar altında görünen sözcüksel öge çeşitliliğinin azlığı ve bundan kaynaklı yüksek sıklık ve belirgin *ön-tür* görünümleridir. Soyut ulamlarda ise durum tersinedir. Bu tür ulamlar altındaki sözcüksel öge çeşitliliği somut

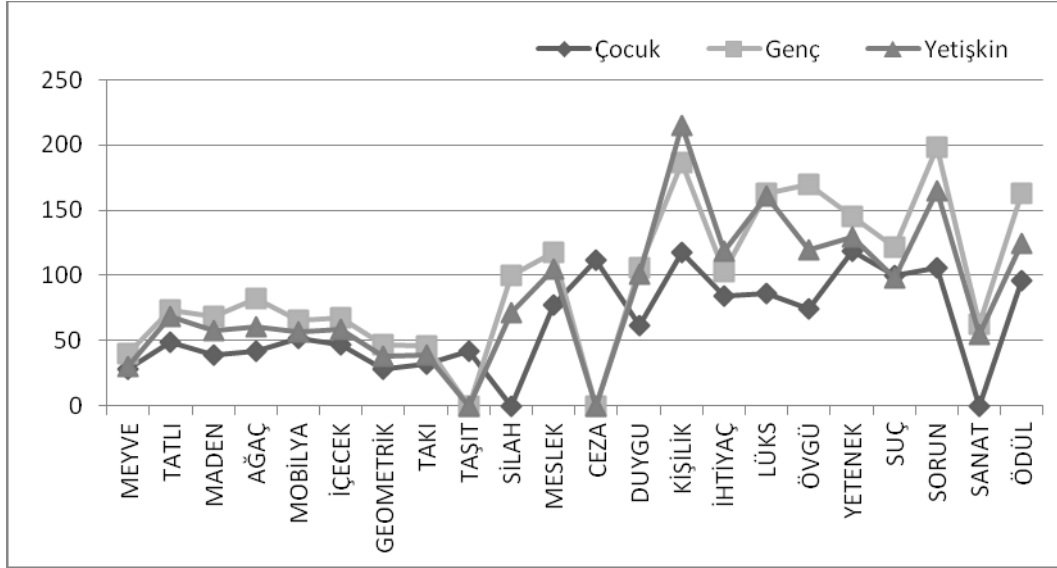
ulamlardakinden çok daha fazla olup, bu durum öğelerin genel sıklık yüzdelerinin düşük olmasına sebep olmuştur. Sormacada yer verilen 10 adet somut ulam için toplam 1428, ve 12 adet soyut ulam için toplam 3965 farklı sözcüksel öge kullanılmıştır. Ortalama olarak bir somut ulam altına 142,8 öge, bir soyut ulam altında 330,4 öge yazıldığı söylenebilir. Toplam soyut sözcüksel ögelerin sayısı, toplam somut sözcüksel ögelerin sayısının 2,3 katıdır.

Deneklerce yazılan ögelerin tekrarlarından arındırıldıktan sonra toplandığı sözcüksel öge havuzu yaş gruplarına göre incelendiğinde, niceliksel olarak farklılaşmalar görülmüştür. Grafik 1’de görüldüğü gibi, *genç* grubunda kavram çeşitliliği 2126 değeri ile *çocuk* (1393 öge) ve *yetişkin* grubundan (1874 öge) daha yüksektir.

Grafik 1 - Yaş Gruplarına Göre Sözcüksel Öge Sayıları Grafiği

Ulam bazında kavram çeşitliliğini gösteren Grafik 2’de, MESLEK ulamından itibaren kavram çeşitliliğinde bir artış görülmekte ve bu yüksek düzey tüm soyut ulamlar için süreklilik göstermektedir. Bu artış *genç* ve *yetişkin* grubunda çok daha belirginken, *çocuk* grubunda daha az dikkat çekmektedir. MEYVE-SİLAH arasındaki somut ulamlarda sergilenen seyrin, özellikle *yetişkin* grupta MESLEK-ÖDÜL arası soyut ulamlarda nasıl ciddi bir artış gösterdiği rahatlıkla görülebilir.

Grafik 2 - Yaş Grupları-Ulam- Sözcüksel Öge Sayısı Grafiği

Yaş grupları bazında *ön-tür*ler ve bu *ön-tür*lere ait niceliksel değerler Tablo 2, Tablo 3 ve Tablo 4'te verilmiştir. Yaş gruplarına göre *ön-tür* tercihlerinin ne oranda birbiriyle uyum gösterdiği incelendiğinde, sadece MEYVE, MADEN, TAKI ve İHTİYAÇ ulamalarında aynı *ön-tür*lerin tercih edildiği görülmektedir. Bunlardan üçünün somut, sadece birinin soyut ulam olması dikkat çekicidir. Diğer yandan, *genç* ve *yetişkin* grupları arasındaki *ön-tür* paylaşımının, *genç-çocuk* ve *yetişkin-çocuk* grupları arasındaki paylaşımdan daha fazla olduğu gözlenmektedir. *Genç* ve *yetişkin* grupları arasında 6 somut ve 4 soyut ulamda paylaşım tespit edilmiştir. Bu durum *çocuk*ların, *genç* ve *yetişkin*lerden daha farklı bir kavram dünyasına sahip olduğunu göstermektedir.

Diğer dikkat çeken bir nokta da her üç grupta da soyut ve somut kavramların kullanılma sıklıklarındaki niceliksel farktır. Örneğin, *genç* ve *yetişkin* gruplarında somut ulamların ortalama sıklık yüzdeleri sırasıyla 94,8 ve 94,6'dır. Ancak, bu gruplarda soyut ulamların ortalama sıklıkları sırasıyla 74,8 ve 73,6 olarak gerçekleşmiştir. Görüldüğü gibi, *genç* ve *yetişkin* gruplarında somut-soyut ulam sıklık yüzdesi farkı %20'ler civarındadır. *Çocuk* grubunda ise böylesi dikkat çekici bir fark karşımıza çıkmamaktadır. *Çocuk* grubundaki ortalama somut ulam sıklığı 87,9 iken, ortalama soyut ulam sıklığı 84,1'dir. Bu iki değer birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Bu durum *çocuk* zihninde soyut ve somut kavram farklılığının *genç* ve *yetişkin* gruplardaki kadar belirginleşmediğini göstermektedir.

Yaş gruplarına ait ortalama medyan sıra değerlerinin birbirleriyle uyumlu olduğu söylenebilir. Daha önce de belirtildiği gibi, yüksek sıklık yüzdelerine sahip öğelerin aynı zamanda yüksek sıra medyanlarına sahip oldukları yaygın bir şekilde gözlenmektedir.

Sonuçlar cinsiyet grupları bazında değerlendirildiğinde ise yaş gruplarına göre kendi içinde daha fazla uyum arz eden bir durumla karşılaşılmaktadır. Erkek-Genel (bkz.Tablo 5) ve Kadın-Genel (bkz.Tablo 6) tabloları incelendiğinde, soyut ve somut ulam sıklık yüzdelerinin ve bunların arasındaki

niceliksel farkın yukarıdaki yaş grupları tablolarından *genç ve yetişkin* gruplarının değerleriyle büyük benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Erkek ve kadın deneklerin *ön-tür* tercihlerinin benzerliği noktasında, yaş grupları arasındaki ilişkilerden farklı ve daha fazla uyum gösteren bir durum söz konusudur. *Erkek ve kadın* deneklerin *ön-tür* tercihlerinde 8 somut ve 5 soyut ulamda paylaşım görülmektedir. Toplam ulam sayısının 22 olduğu hesaba katıldığında, bunun %50'den fazla olduğu söylenebilir. *Erkek ve kadın* deneklerin *ön-tür* tercihlerinin ortalama sıra medyan değerleri de 2 civarındadır. Bu değer, yaş gruplarının ortalama medyan değerleriyle uyum içindedir.

5. Sonuç

Sormaca sonuçlarından elde edilen veri tabanına dayanılarak yapılan değerlendirmeler sonucunda, araştırmanın örnekleme çerçevesinde Türkçede somut ve soyut ulamların belli *ön-tür*ler etrafında yapılandığı görülmüştür. Deneklerin somut ulam üyesi olarak belirttiği öğelerdeki sözcüksel çeşitlilik, soyut ulam üyelerininkilere kıyasla çok daha azdır. Bu durum iki sonuca yol açmıştır;

1) Somut anlamsal ulamlar düşük öge çeşitliliği ile net, güçlü, beklentiler yönünde *ön-tür*lere sahip bir görünüm sergilemektedirler. TAŞIT ulamında *araba* (% 91,4 sıklık-1 sıra medyanı) ve TAKI ulamında *kolye* (%96,7-2 sıra medyanı) *ön-tür*leri buna çok iyi iki örnek teşkil etmektedir.

2) Soyut anlamsal ulamlar, çok daha yüksek öge çeşitliliği ile sıklık yüzdeleri düşük, tartışmalı, tahmin edilmesi zor *ön-tür*ler etrafında yapılanmışlardır. KİŞİLİK ulamındaki *sinirli* (%37,6 sıklık-3 sıra medyanı) ve YETENEK ulamındaki *çalgi çalabilmek* (%61 sıklık-4 sıra medyanı) bunun tipik örnekleridir.

Sıra medyanı değerinin 1'e yakınlığı, bir ögenin kolay ve hızlı hatırlanabilmesinin göstergesidir. Deneklerin sıralamada üstlere yazdıkları öğeler, sadece tipik öğeler değil aynı zamanda en rahat ve çabuk hatırladıkları öğelerdir. Öyleyse bu öğelerin, *en çok kullanılan* ve her zaman *kullanıma en hazır* öğeler olduğunu söyleyebiliriz. Somut ve soyut ulamların sıra medyanı değerlerinin kendi içlerinde aritmetik ortalamaları alındığında, somut ulamlarda 1.95, soyut ulamlarda ise 2,33 ortalama sıra medyanı değerine ulaşılmaktadır. Bu sonuçlar, somut kavramların iç yapılarının zihinde daha kolay düzenlenip, çözümlenebildiğini ve geri çağırabildiğini göstermektedir.

Diğer bir konu, sıklık yüzdesi ile sıra medyanı değeri arasında bir ilişki kurulup kurulamayacağıdır. Genel olarak, hareket yönü itibariyle yüksek sıklığa sahip öğelerin büyük oranda 1-3 arasında ortalama medyan değerine sahip olduğu görülmektedir. Ancak, yüksek sıklığa ve aynı zamanda 5-7 arasında düşük bir sıra medyanına sahip öge bulunmamaktadır. Bu, sıklık ve sıra medyanı arasında eş yönlü bir hareket olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle, yüksek sıklık, yüksek sıra medyanını; düşük sıklık ise düşük sıra medyanını beraberinde getirmektedir. Tüm denekler bazında

düŖünüldüğünde tekrarı çokça yapılan öğelerin üst sıralara yazıldığı, az tekrarlanan öğelerin de alt sıralarda yer aldığı görülmektedir. Bu durum Ŗu iki kavramla açıklanabilir; *kolay* ve *hızlı hatırlama*. Bunlar aynı zamanda bir *ön-tür*ün en temel özelliklerindedir.

TABLolar*

ULAM	ÖN-TÜR	SIKLIK%	ORTALAMA SIKLIK	SIRA MEDYANI	ORTALAMA MEDYAN
MEYVE	elma	80,0	% 92	1,5	1,95
TATLI	baklava	79,5		2	
MADEN	altın	80,9		3	
AĞAÇ	çam	76,1		2	
MOBİLYA	masa	91,0		3	
İÇECEK	Su	79,0		1	
GEOMETRİK	üçgen	98,6		2	
TAKI	kolye	96,7		2	
SİLAH	tüfek	145,7		2	
TAŞIT	araba	91,4		1	
MESLEK	öğretmen	85,7		% 72,7	
DUYGU	mutluluk	63,3	2		
KİŞİLİK	sinirli	37,6	3		
İHTİYAÇ	yeme içme	114,3	2		
LÜKS	villa	68,1	2		
ÖVGÜ	aferin	64,8	2		
YETENEK	çalğı çalabilmek	61,0	4		
SUÇ	hırsızlık	89,5	2		
SORUN	ekonomik sorunlar	65,2	2		
CEZA	disiplin cezası	61,4	3		
SANAT	resim	92,9	2		
ÖDÜL	para	69,0	2		

Tablo 1- Tüm Denekler Bazında Ulamlar ve Ön-türleri

* Tüm tablolar yatayda somut (koyu renkli yazı tipiyle yazılmış) ve soyut kavramlar olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.

ULAM	ÖN-TÜR	SIKLIK	ORTALAMA	MEDYAN	ORTALAMA
MEYVE	elma	72,9	87,9	2	2,1
TATLI	baklava	94,3		2	
MADEN	altın	87,1		4	
AĞAÇ	kavak	68,6		2	
MOBİLYA	masa	87,1		3	
İÇECEK	kola	95,7		2	
GEOMETRİK	kare	97,1		1	
TAKI	kolye	97,1		2	
SİLAH	-	0		0	
TAŞIT	araba	91,4		1	
MESLEK	öğretmen	91,4		84,1	
DUYGU	özlem	80,0	4		
KİŞİLİK	sinirli	68,6	3		
İHTİYAÇ	yeme içme	84,3	4		
LÜKS	villa	97,1	2		
ÖVGÜ	aferin	82,9	2		
YETENEK	spor	92,9	5		
SUÇ	hırsızlık	92,9	2		
SORUN	çevre sorunları	98,6	4		
CEZA	disiplin cezası	61,4	3		
SANAT	-	0	0		
ÖDÜL	madalya	75,7	1		

Tablo 2 - Çocuk-Ulamlar ve Ön-türleri

ULAM	ÖN-TÜR	SIKLIK	ORTALAMA	MEDYAN	ORTALAMA
MEYVE	elma	81,4	94,8	2	2,3
TATLI	profiterol	87,1		3	
MADEN	altın	75,7		3	
AĞAÇ	çam	75,7		3	
MOBİLYA	koltuk	98,6		2	
İÇECEK	su	85,7		1	
GEOMETRİK	üçgen	102,9		2	
TAKI	kolye	95,7		2	
SİLAH	tüfek	150,0		3	
TAŞIT	-	0		0	
MESLEK	öğretmen	87,1		74,8	
DUYGU	aşk	58,6	2		
KİŞİLİK	dürüst	40,0	1		
İHTİYAÇ	yeme içme	140,0	2		
LÜKS	pahalı araba	51,4	2		
ÖVGÜ	harika	44,3	3		
YETENEK	şarkı söylemek	64,3	3		
SUÇ	cinayet	92,9	2		
SORUN	ekonomik sorunlar	67,1	2		
CEZA	-	0	0		
SANAT	müzik	100,0	3		
ÖDÜL	para	77,1	2		

Tablo 3- Genç- Ulamlar ve Ön-türleri

ULAM	ÖN-TÜR	SIKLIK	ORTALAMA	MEDYAN	ORTALAMA
MEYVE	elma	85,7	94,6	1	2
TATLI	baklava	81,4		3	
MADEN	altın	80,0		2	
AĞAÇ	çam	84,3		2	
MOBİLYA	masa	91,4		2	
İÇECEK	su	80,0		1	
GEOMETRİK	kare	101,4		2	
TAKI	kolye	97,1		2	
ŞİLAH	tüfek	150,0		3	
TAŞIT	-	0		0	
MESLEK	doktor	82,9		73,6	
DUYGU	sevinç	75,7	2		
KİŞİLİK	dürüst	30,0	2		
İHTİYAÇ	yeme içme	118,6	2		
LÜKS	villa	57,1	3		
ÖVGÜ	aferin	68,6	1,5		
YETENEK	çalgı çalabilmek	47,1	3		
SUÇ	hırsızlık	90,0	2		
SORUN	ekonomik sorunlar	72,9	3		
CEZA	-	0	0		
SANAT	resim	97,1	2		
ÖDÜL	para	70,0	1		

Tablo 4 -Yetişkin- Ulamlar ve Ön-türleri

ULAM	ÖN-TÜR	SIKLIK	ORTALAMA	SIRA MEDYANI	ORTALAMA
MEYVE	elma	83,8	91,6	1	2,2
TATLI	baklava	81,9		2	
MADEN	altın	81,0		3	
AĞAÇ	çam	70,5		3	
MOBİLYA	masa	88,6		4	
İÇECEK	su	77,1		1	
GEOMETRİK	kare	97,1		2	
TAKI	kolye	94,3		2	
SİLAH	tüfek	150,0		3	
TAŞIT	araba	91,4		1	
MESLEK	öğretmen	81,0	75,6	2	3
DUYGU	sevinç	63,8		2	
KİŞİLİK	cömert	37,1		3	
İHTİYAÇ	yeme içme	126,7		2	
LÜKS	pahalı araba	72,4		3	
ÖVGÜ	aferin	64,8		2	
YETENEK	spor	65,7		4	
SUÇ	hırsızlık	83,8		2	
SORUN	ekonomik sorunlar	68,6		2	
CEZA	disiplin cezası	71,4		3	
SANAT	müzik	98,6		3	
ÖDÜL	para	73,3		3	

Tablo 5 - Erkek- Ulamlar ve Ön-türleri

ULAM	ÖN-TÜR	SIKLIK	ORTALAMA	MEDYAN	ORTALAMA
MEYVE	elma	76,2	91,8	2	2
TATLI	baklava	77,1		2	
MADEN	altın	81,0		3	
AĞAÇ	çam	81,9		2	
MOBİLYA	masa	85,7		2	
İÇECEK	kola	83,8		2	
GEOMETRİK	üçgen	100,0		2	
TAKI	kolye	99,0		2	
SİLAH	tüfek	141,4		2	
TAŞIT	araba	91,4		1,5	
MESLEK	doktor	91,4		74,5	
DUYGU	mutluluk	65,7	2		
KİŞİLİK	sinirli	42,9	3		
İHTİYAÇ	yeme içme	101,9	2		
LÜKS	villa	74,3	2		
ÖVGÜ	aferin	64,8	1,5		
YETENEK	şarkı söylemek	70,5	2		
SUÇ	hırsızlık	95,2	2		
SORUN	ekonomik sorunlar	61,9	2		
CEZA	hapis	68,6	2		
SANAT	resim	91,4	2		
ÖDÜL	para	64,8	2		

Tablo 6 - Kadın- Ulamlar ve Ön-türleri

KAYNAKÇA

- AITCHISON, J.(2003) *Words in the Mind.: An Introduction to the Mental Lexicon.* Third edition.Oxford Blackwell Publishing:
- AKMAJIAN ve diğ.(2001) *Linguistics.*Cambridge:MIT Press
- CÜCELOĞLU, D.(2009) *İnsan ve Davranışı.* İstanbul: Remzi Kitabevi
- ÇENGELCİ, N. B. (1996) *Gelişimsel Olarak Kavram ve Kategori Yapılarının İncelenmesi.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi SBE, İzmir.
- GÖKMEN, S. (2005) “2;5-4;0 Yas Aralığındaki Çocukların Kavram Alanları Açısından Sözcüksel Edinim Düzeyleri” *Dilbilim İncelemeleri* (ed. İclâl Ergenç, Selçuk İssever, Seda Gökmen, Özgür Aydın) 154-171.Ankara: Doğan Yayıncılık.
- _____ (2010) “Anlamsal ve Algısal Ulamların Türkçedeki Prototipleri” *24.Ulusal Dilbilim Kurultayı.*Ankara: ODTÜ
- HEIDER, E.R.(1971) “Focal Color areas and the development of color names” *Developmental Psychology.* 4, 447-55
- _____ (1972) “Universals in Color Naming and Memory” *Journal of Experimental Psychology.* 93, 10-20
- LÖBNER, S.(2002) *Understanding Semantics,* New York: Oxford University Presss Inc
- ROSCH, E. (1973). “On the internal structure of perceptual and semantic Categories” : T.E. Morre (Ed.) *Cognitive development and acqusition of language* (111-141) New York :Academic Press
- SAEED, J.I. (2005) *Semantics.* Second Edition,UK: Blackwell Publishing
- SEFEROĞLU, G.(1999) ” Prorotip Kuramı Çerçevesinde Bir Araştırma”: *Dilbilim Araştırmaları* 1999 (Haz. Doğan Aksan), İstanbul: Simurg Yayınevi
- UNGERER,F. ve SCHMID,H.J.(2006) *An Introduction to Cognitive Linguistics.* Second Edition: Pearson Longman

